

BALOGH LÁSZLÓ

Észrevételek al-Işṭahrī kelet-európai távolságadataihoz

A MAGYARSÁG ÁLTAL A 10. SZÁZADBAN a Kárpát-medencében birtokolt terület kiterjedésének, és ezen belül a magyar főfejedelmi székhely lokalizációjának a kérdése régóta tárgya a kutatásnak.¹ Az elmúlt évtizedben több olyan publikáció is napvilágot látott, amelyek értékes adalékokkal járultak hozzá a kérdés – jövőbeli – tisztázásához (RÉVÉSZ 1994, 141–149; RÉVÉSZ 1996; KESZI 2001; MAKK 2003).

Minden bizonnyal jogos az a feltételezés, hogy a magyarság politikai központja már a 10. században is valamelyik kereskedelmi út szomszédságában helyezkedhetett el (LÁSZLÓ 1944, 120–121; GYÖRFFY 1975, 220; POLGÁR 2002, 217). Erre mutathat, hogy már a 9. századtól írott források számolnak be arról, hogy a magyarság részt vett a kelet-európai kereskedelmi forgalomban.² A 10. századra vonatkozóan pedig szintűgy írott forrásokkal is igazolható, hogy az áruforgalom számottevő szerepet játszott a magyarság életében.³ Az pedig tény, hogy a kelet-európai szálláshelyek/települések fejlődésére a kereskedelem nagy mértékben hatott.⁴ Ebből következőleg minden olyan adat, amely e forgalom útvonalairól számol be – különösen ha az kortárs beszámolóban maradt fenn – nagy jelentőséggel bír. Ezzel kapcsolatban Polgár hívta fel a figyelmet a 10. századi muszlim szerző, al-Işṭahrī és az őt kivonatoló Ibn Ḥauqal egy passzusára, amely valószínűleg a kelet-európai úthálózat egy részét írja le (POLGÁR 2001; POLGÁR 2002). Al-Işṭahrī ezzel kapcsolatban az alábbi mondja: „Bulgār-tól a Rūm határának kezdetéig 10 állomás (*marḥala*), Bulgār-tól Kūyāba-ig körülbelül 20 állomás (*marḥala*),

¹ A gazdag irodalomból itt csak válogatást adhatunk: HÖMAN 1923, 25–29, 33–47; GYÖRFFY 1970; GYÖRFFY 1977, 135–138; KRISTÓ 1980, 435–491; GYÖRFFY 1987, 605–634; GYÖRFFY 1994, 129–138; RÉVÉSZ 1994, 141–149; MAKK 1995; MES-TERHÁZY 1995; KRISTÓ 1996; TÓTH 1996a; TÓTH 1996b.

² A magyarság 9. századi kereskedelmére: POLGÁR 2000a; KRISTÓ–MAKK 2001, 67.

³ A magyarság 10. századi kereskedelmére: PÜSPÖKI NAGY 1989, 175–176; MES-TERHÁZY 1993; FODOR 1981.

⁴ A kazár városfejlődés és a kereskedelem kapcsolatára lásd POLGÁR 2000b, 345–348; a keleti-szláv területeken végbement folyamatokra lásd POLGÁR 2000, 347, 22. jegyz. A volgai bulgárok városaival kapcsolatban: ZIMONYI 2000. A kelet-európai városfejlődés és a kereskedelem kapcsolatára újabban: KAZANSKI–NERCES-
SIAN–ZUCKERMAN 2000.

a baġanāk-tól a belső-basġirt-ig 10 nap (*yawm*), a belső basġirt-től Bulgār-ig 25 állomás (*marħala*) van.”(KMOSKÓ 2000, 33).⁵

Ez a részlet al-Ištahīrī *Kitāb al-masālik wa-l-mamālik* („Az utak és birodalmak könyve”) című művének a Kazár-tengerrel (Kaszipi-tenger) foglalkozó fejezetének végén található. Itt a szerző megadja, hogy mekkora távolságok választják el egymástól a kazárokat és a környezetükben lévő országokat illetve népeket. Al-Ištahīrī műve voltaképpen al-Balḥī (†934) *Kitāb tafsīr šuwar* („Az ábrák magyarázatának könyve”) című atlaszához írott kommentár (KMOSKÓ 1997, 73–75).

A forrás értelmezésével kapcsolatos fő problémát az jelenti, hogy a kutatók nem azonos módon rekonstruálták a szöveg által adott földrajzi és politikai környezetet. Abban nagyrészt egyetértettek, hogy az idézett passzusban szereplő belső-basġirt alatt a magyarságot kell érteni (KMOSKÓ 2000, 33, 174. jegyz.; POLGÁR 2001, 160),⁶ de szállásterületének lokalizációja és a forrás által nyújtott információ datálása szempontjából azonban már eltértek a vélemények.

Czeglédy úgy gondolta, hogy al-Ištahīrī beszámolója a 889 utáni magyarságra és az ekkor őket ért besenyő támadás utáni helyzetre vonatkozik. Véleménye szerint ennek során kényszerült a magyarság arra, hogy Levediából Etelközbe vándoroljon. Ennek eredményeképpen a Fekete-tengertől északra lévő területének keleti fele a besenyők kezére került. E szerint a dél-orosz steppén élő magyarságra vonatkozik a tudósításban szereplő belső-basġirt név (CZEGLÉDY 1943, 290). Egy a magyarságot 889-ben ért besenyő támadásról egy forrás számol be, Regino prúmi apát *Chronicon* című munkája.⁷ Ezzel kapcsolatban azonban Györffy felhívta a figyelmet arra, hogy a Regino művében szereplő dátum hibás. A szerző ugyanis a magyarsággal kapcsolatos információit nem a történések idején írta bele művébe, hanem évekkel később, amikor az egyes események időpontjára már nem minden esetben rendelkezett pontos adatokkal. Ennek megfelelően a 889-es év a tényleges 895. (~896. ?) év helyett áll a forrás szövegében (GYÖRFFY 1971, 281–283; GYÖRFFY 1990, 192–195).⁸ Györffy nézetét a kutatók széles körben elfogadták (KRISTÓ 1980, 98–100, 126; SENGÁ 1983, 330; TÓTH 1996c, 46; TÓTH 1998, 22, 188, 190). Tekintve, hogy a besenyőknek a dél-orosz steppén való megjelenésére nem 889-ben, hanem 895 táján került sor,⁹ így Czeglédy azon nézete, hogy a dél-orosz steppén élő besenyők és a magyarok között – miként

⁵ A szöveget Ibn Hauqal csekély eltéréssel adja: „De Bulghar au commencement du pays des Byzantins, environ dix journées. – De Bulghar à Kiev, à peu près vingt étapes. – Des Petchenégues aux Bashdjirt intérieurs, dix journées. – Des Bashdjirt intérieurs à Bulghar, vingt-cinq étapes.” KRAMERS–WIET 1964, II. 389 vö. KRAMERS 1938, 226. A leírás egy része megtalálható Yāqūt *Mu‘ğam al-buldān* és Idrišī munkájában is (Idrišī 923).

⁶ A magyarságra alkalmazott *basġirt* elnevezésre lásd LIGETI 1964; LEWICKI 1978, 42–46; POLGÁR 2001, 160–161.

⁷ Regino 131–134; HKÍF 195–199 (Kordé Zoltán fordítása).

⁸ Röviden már utalt erre THURY 1897, 393. Újabban, minden további adat nélkül, a 889-es datálást elevenítette fel ROMASHOV 1999, 24.

⁹ Az eseményekre lásd ZIMONYI 1998.

al-İştahrī állítja – 10 napi távolság volt, 895 előttre vonatkozólag aligha lehet igaz. Ebből természetesen következik, hogy Czeglédy azon nézete, hogy a belső-basģirt név a dél-orosz steppén élő magyarságra vonatkozik, nem tartható.

Felmerült annak a lehetősége is, hogy a belső-basģirt-ok alatt egy volga-vidéki etnikai csoportot (baskírok, magyarok) kell érteni (GOMBOCZ 1923–1927, 30; MACARTNEY 1930, 35–38). Ez azonban a távolságadatok tükrében kevésbé hihető. Bármely népességet is jelölné a belső-basģirt név, az egyértelmű, hogy a volgai bulgároktól sok, a dunai-bulgároktól pedig kevés lenne a 25 állomásnyi távolság. Amennyiben pedig a belső-basģirt-ok szállásterületét a volgai bulgároktól (dél)keletre lokalizáljuk, úgy az 10 napi út köztük és a dél-orosz steppén élő besenyők között lényegesen kevesebb lenne a valós értéknél. Maga al-İştahrī pedig a belső-bulgār elnevezést egyértelműen a dunai-bulgárokra, és nem a keleti, volga-vidékiekre érti,¹⁰ ami szintén arra mutat, hogy a belső-basģirt-okat is inkább nyugaton, mintsem keleten kell keresnünk.

Polgár – Kmoskó nyomán – helyesen mutatott rá, hogy a szövegben szereplő belső-basģirt-ok alatt minden bizonnyal a kárpát-medencei magyarságot kell érteni. Ezt megerősíti, hogy a besenyők és a magyarság közötti közvetlen érintkezés csak a besenyők dél-orosz steppére való vándorlása, és ezzel együtt a magyarság Kárpát-medencébe való benyomulása után jött létre (Kmoskó 2000, 33. 174. jegyz.; Polgár 2002, 218–219). Ezen eseménysorról pedig al-İştahrī-nak is tudomása volt (Kmoskó 2000, 18, 31). Ennek fényében nem mellékes, hogy vajon a forrásrészletben lévő távolságadatok – miként azt Polgár felvetette – nem adnak-e valamiféle támpontot a magyar fejedelmi központ lokalizációjával kapcsolatban (Polgár 2002, 217).

A kérdés megválaszolásához elsőként nyilvánvalóan a távolságjegyzékben szereplő többi népet (országot) kell azonosítani, majd ennek függvényében vázolni az útvonalak lehetséges nyomvonalait.

A Bulgār és Kūyāba (Kijev) közötti, körülbelül 20 állomást kitevő úttal kapcsolatban Rybakov figyelemreméltó hipotézissel állt elő. Úgy vélte, hogy ez a volgai bulgároktól Kijevig tartó szárazföldi kereskedelmi útra vonatkozik. Elméletének azonban az egyik gyengéje az volt, hogy ha a passzus által használt állomás (*marħala*) esetében feltételezzük, hogy az a muszlim források általános gyakorlatának megfelelően egy napi útnak felel meg, úgy al-İştahrī adata irreálisan kicsi. A volgai bulgároktól Kijevbe menő kereskedőknek – legoptimálisabb esetben – körülbelül 1400 kilométert kellett megtenniük.¹¹ Ez pedig 20 nap esetén átlagban napi 70 kilométert jelentene, amit még Rybakov is elképzelhetetlenül soknak tartott. Ebből következően fel kellett tételeznie, hogy az al-İştahrī-nál szereplő állomás (*marħala*) nem egy napi útnak felel meg. Rybakov abból indult ki, hogy a muszlim forrásokban egy napi út 31–46 kilométernyi távolságot tesz ki, ezért 1400 kilométert körülbelül 40 nap alatt lehetett megtenni. Ezt követően, arra hivatkozva, hogy a 18. századi orosz hadsereg esetében egy nap pihenőt 2–3 nap menetelés követett, – amely esetben két nap menetelés alatt 87 kilométert tettek meg – azt

¹⁰ „A belső-bulgār keresztények.” (Kmoskó 2000, 32).

¹¹ Lásd térképen: RYBAKOV 1969, 191.

feltételezte, hogy al-Išṭahrī az egy állomás (*marhala*) alatt egy 70 kilométeres utat és egy nap pihenőt értett (RYBAKOV 1969, 190). Megemlítette azt is, hogy a rusz állam és a volgai bulgárok közötti kereskedelmi kapcsolatot számos régészeti lelet és írott forrás is igazolja. Bár maga is hangsúlyozta, hogy ennek a forgalomnak a jelentős része vízi úton bonyolódott le (Volga–Oka–Kljazma), de felhívta a figyelmet al-Išṭahrī vizsgált szövegrészére, mint ami a Kijev és a volgai bulgárok közötti szárazföldi kereskedelmi út meglétét igazolja (RYBAKOV 1969, 189). E mellett feltételezte, hogy al-Išṭahrī azon adata, miszerint a Rūm határa és Bulgār között 10 állomásnyi út van, voltaképpen elírás. A Rūm alak egy eredeti Rūs forma helyén áll, amely szöveghagyományt tükrözi a 12. századi muszlim szerző, Idrīsi munkája. Ennek a javításnak a támogatására Rybakov megemlítette, hogy ha meghagyjuk a szövegben a Rūm formát, akkor azt a nyilvánvaló képtelenséget kapjuk, hogy a bizánci állam közelebb van a volgai bulgárokhoz, mint a ruszok (RYBAKOV 1969, 189). Rybakovnak az út azonosítására vonatkozó nézetét a magyar kutatók is átvették (ERDÉLYI 1982, 120; POLGÁR 2002, 221).

Rybakov elmélete azonban több ponton megkérdőjelezhető. A *marhala* kifejezést a muszlim szerzők általában egy napi úttal egyenértékűnek tekintették. Muqaddasī megadja azt is, hogy egy *marhala* 6–7 *farszah*-hal egyenlő. Egy *farszah* pedig körülbelül 6 kilométernek felel meg. Így Muqaddasī az általa használt *marhala* kifejezés alatt egy körülbelül 36–42 kilométeres utat értett. Nyilvánvaló, hogy az egyes területek domborzati és településsűrűségének függvényében ezen adatok változhattak, de a változások nagyságrendjüket tekintve – talán megkockáztathatjuk – nem érintik a távolságokat (EI VI. 558b–559a). Maga al-Išṭahrī is tanúságot tesz arról, hogy egy állomás (*marhala*) alatt egy napi utat ért. Műve bevezetésében ugyanis ezt írja: „Ha Qulzum-tól Kína felé egyenes vonal irányában veszed utadat, az mintegy kétszáz állomást tesz ki, mégpedig azért, mert ha Qulzum-tól a szárazföldön ʿIrāq földje felé haladsz, az út oda körülbelül egy havi távolság; ʿIrāq-tól Balh folyójáig (Oxus) körülbelül két havi út van; Balh folyójától az iszlám végéig, Fargāna határán, húsz állomás van és valami; onnét a ḥarluḥīya egész földjét átszelve s a toḡuzoḡuz kormányzóságába behatolva harminc s egynéhány állomás van; ettől a helytől egészen a tengerig, Kína egyik kormányzóságának legvégén az út körülbelül két hónap.” (KMOSKÓ 2000, 15–16).

Az al-Išṭahrī által megadott adatok esetében a 200 állomásnyi (*marhala*) távolság Qulzum és Kína között csak akkor fogadható el, ha egy napi út egy állomással (*marhala*) azonosnak tekintendő. Ebben az esetben az útszakaszok egyes távolságainak összege az előre megadott útnak pontosan megfelel. Ez tehát egyértelműen ellentmond Rybakov véleményének. Sőt Rybakov nézetét maga al-Išṭahrī más esetekben is megcáfolja. Művében ugyanis számos esetben használja az állomás (*marhala*) szót, de a ma is azonosítható útvonalak esetében ezek rendre alatta maradnak az egy állomás esetében feltételezett 70 – vagy 87 kilométeres – távolságnak (vö. KMOSKÓ 2000, 16, 54). A Rybakov által példaként ajánlott 18. századi adat pedig rendkívül távol áll a tudományos tekintetben elfogadható analógiától. Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy a Rybakov által elmélete sarokpontjává tett tétele, miszerint egy állomás (*marhala*) egy 70 kilométeres, három napi úttal azonosítható, minden bizonnyal hibás elgondolás. Amennyiben tehát egy állomás (*marhala*) alatt

egy (legmagasabb értéként) hozzávetőlegesen 36–42 kilométeres utat kell értenünk, akkor a Bulgár és Kijev (Küyāba) közötti 20 állomásnyi út egy körülbelül 720–840 kilométeres távolságnak felel meg. Ez megközelítőleg fele akkora, mint amennyi a volgai bulgárok és Kijev közötti tényleges távolság. Ha pedig egy húsz nap alatt megtehető úttal számolunk Bulgár és Kijev között, akkor szintúgy azt kell mondanunk, hogy ez – amennyiben a kiindulópontnak a volgai bulgárokat tekintjük – éppúgy irreálisan kicsi. A középkori utazók ugyanis egy hozzávetőlegesen hasonló utat lényegesen hosszabb idő alatt tettek meg. Plano Carpini 1246. február 4-én indult el Kijevből és – az út egy részében váltott lovakkal, erőltetett menetben – április 6-a körül érkezett meg a Volga alsó folyásánál nomadizáló Batu kánhoz. Az útja két hónapot vett igénybe (GYÖRFFY 1986, 156–162). Julianus magyar domonkos rendi szerzetes a volga-vidéki magyaroktól a Kárpát-medencébe tartó utazása során 1235. június 21-én indult el és december 26-án érte el a Magyar Királyság határát. Útja öt hónapig tartott. Ennek során a volgai bulgárok és a Vlagyimir-szuzdali Fejedelemség között élő mordvinok területét egy folyón haladva 15 nap alatt szelte át (GYÖRFFY 1986, 69–70). A 10. század közepén VII. (Bíborbanszületett) Konstantín bizánci császár szerint a Duna és a Don alsó folyásánál lévő Sarkel erődje között két hónapi út volt (DAI 185).

A forrásban szereplő Bulgár és Rüm közötti 10 állomásnyi úthoz Kmoskó hozzáfűzi, hogy azt a volgai bulgárok és a bizánciak Krímen lévő területei közötti távolságra kell érteni (KMOSKÓ 2000, 33. 173. jegyz.). Ez azonban figyelembe véve a távolságjegyzék más adatait nehezen fogadható el, hiszen al-İştahrī a Volga alsó folyásánál lévő Atıl városa és a volgai bulgárok közötti utat – útvonaltól függően – egy 20–60 napi távolságnak adja meg,¹² így tehát a Krím és a volgai bulgárok között nem tételezhetünk fel közel azonos távolság esetén – az előbbi adatok alsó értékét figyelembe véve – feleakkora időintervallumot. Rybakov úgy vélte, hogy a távolságadat helyes, csak az al-İştahrī szövegében szereplő Rüm alak helyett a Rūs alakot tekinthetjük az eredetinek (Vö. MACARTNEY 1930, 36. 2. jegyz.). Rybakovnak annyiban igaza van, hogy Idrīsī művében valóban szerepel ez az adat, és ott valóban a Rūs formát találjuk az al-İştahrī és Ibn Hauqal munkájában lévő Rüm alak helyett (Idrīsī 923). Idrīsī munkájának ezen helye azonban Ibn Hauqal művéből való egyszerű kivonat (KMOSKÓ 1997, 36), így legfeljebb arról lehet szó, hogy a 12. századi szerző – vagy egy másolója – a 10. századi forrásán (önkéntesen) változtatott.

Problémát jelent az is, hogy amikor al-İştahrī művét megszövegezte, akkor a rusz fennhatóság vajon kiterjedt-e egyáltalán a Kijevtől messze keletre lévő területekre. A kijevi rusz fejedelmek a 9–10. század során meghódították a kelet-európai erdővidék szláv törzseit. A folyamatról a PVL – kétségtelenül vitatható kronológiával – hírt ad. E szerint Oleg rusz fejedelem 883-ban a drevljánokat, 884-ben a szeverjánokat és 885-ben a radimicsokat tette adófizetőivé. Az ulicsok és a tivercek azonban ekkor még ellenséges viszonyban álltak vele. A vjaticsok 966-ig a kazároknak adóztak, és csak ebben az évben

¹² „Atıl-tól Burtās határának kezdetéig 20, Burtās határának kezdetétől a végéig mintegy 15 nap van. ... Atıl-tól Bulgár-ig a pusztai úton körülbelül egy hó, vízen az ár ellenében 2 havi út, ármentén lefelé vagy 20 nap van.” (KMOSKÓ 2000, 32–33).

sikerült Szvjatoszláv rusz fejedelemnek hatalmát felettük elismertetni (CROSS – SHERBOWITZ-WETZOR 1953, 61, 84). Az a feltételezés, hogy a ruszok már a 10. század első felében ellenőrzésük alá vonták a Kijevből a volgai bulgár-ig vezető út felét egészen a Don folyó keleti partjáig (RYBAKOV 1969, 191), írott forrásokkal nem alátámasztható.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a fentebb tárgyalt két útvonal esetében vagy a távolságadatok tévesek, vagy valamely kiindulópont hibásan lett megállapítva. Az első esetben azonban igazolnunk kellene a szövegromlásokat, mert az útvonaljegyzék más adatai a valós helyzetnek megfelelőek.¹³ Úgy vélem – ha nem is teljes bizonyossággal, de – meg lehet kísérelni az útvonaljegyzék egyes adatainak egy más értelmezését.

A 10. században a muszlim források a Bulgār nevet nem csak a volgai bulgárokra, hanem a dunai-bulgárokra is alkalmazták (HVOLSON 1869, 83), így felmerült annak a lehetősége is, hogy az al-Ištāhri szövegében szereplő Bulgār nevet ebben az esetben a balkáni etnikumra kell vonatkoztatni. Ezt a lehetőséget azonban azért utasította el a kutatás, mert a 10. században a magyarság és a dunai-bulgárok szomszédosak voltak, így nehezen volt elképzelhető, hogy rájuk kell vonatkoztatni a szöveg által a köztük lévő távolságként megadott 25 állomásnyi utat (POLGÁR 2002, 219. 18. jegyz.). Úgy vélem azonban, hogy nem feltétlenül kell elvetnünk az adatnak a dunai-bulgárokhoz kötését, hiszen maga al-Ištāhri is említést tesz erről az etnikumról belső-bulgār néven (KMOŠKÓ 2000, 32. vö. MINORSKY 1937, 160, 438–440). Művében azt is elmondja, hogy a ruszok a velük szomszédos Rüm és Bulgār vidékeire harácsot vetnek ki (KMOŠKÓ 2000, 32). A ruszok a volgai bulgárokkal szemben azonban a 10. század elején nem értek el sikert (VERNADSKY 1959, 264; KMOŠKÓ 2000, 174–176). A dunai-bulgárok esetében azonban tudjuk adatolni a ruszok támadásait. 941–944 között a ruszok háborúban álltak a Bizánci Birodalommal. Bár az első támadás a kezdeti sikerek után kudarcot vallott, de Igor rusz fejedelem újabb próbálkozása már rákényszerítette a bizánci kormányzatot a békekötésre. Ennek során I. Romános Lekapenos bizánci császár évpénz fizetésére kényszerült. A ruszok szövetségesei a besenyők azonban feldúlták a bulgár állam egy részét, és betörték bizánci területre is. Végül a császári udvar békét kötött velük, aminek hatására ők is viszszavonultak (VERNADSKY 1959, 264–270).

Az könnyen elképzelhető, hogy al-Ištāhri a két azonos nevű kelet-európai etnikumot bizonyos esetekben összekeverte. Ibn Hauqal például amikor a Nagy-Bulgār-ról ír, amelynek lakói korábban a rüm területére harácsot ve-

¹³ „A Kazár-tenger s a vidékei között levő távolságok: Ābaskūn-tól a kazárok országáig, jobb kéz felé, mintegy 300, Ābaskūn-tól az utas bal keze felé al-Hazar-ig mintegy 300 farsach van. Ābaskūn-tól Dihistān-ig 6 állomás van. Ṭabaristān-tól Bāb al-Abwāb-ig kedvező szél mellett a tengeren egy hét alatt lehet átkelni; Ābaskūn-tól a kazárok földjéig az út hosszabb, mint szélteben, mert zezugos, Atil-tól Samandar-ig 8, Samandar-tól Bāb al-Abwāb-ig 4 nap van, as-Sarīr birodalma és Bāb al-Abwāb között három napi út van. Atil-tól Burṭās határának kezdetéig 20, Burṭās határának kezdetétől a végéig mintegy 15 nap van. Burṭās földjétől a baġanā-ig mintegy 10 állomás, Atil-tól a baġanā-ig egy hónapi út van. Atil-tól Bulgār-ig a pusztai úton körülbelül egy hó, vízen, az ár ellenében 2 havi út, ármentén lefelé vagy 20 nap van.” (KMOŠKÓ 2000, 32–33).

tettek ki, valószínűleg a dunai bulgároknak a Bizánci Birodalom elleni sikeres hadjáratairól és békekötéseiről ad hírt. Ezt követi azonban a Belső-Bulgár keresztény és muszlim voltára való utalás, amely esetben a dunai és a volgai bulgárok vallási viszonyai már összekeverednek. Ez után pedig a szerző beszámol a ruszoknak a 960-as években a volgai bulgárok elleni hadjáratairól (KMOSKÓ 2000, 80). Talán az általunk vizsgált forrás látszólag téves távolságadatai is abból erednek, hogy már a muszlim szerző sem volt mindig tisztában azzal, hogy adatai melyik kelet-európai bulgár csoportra vonatkoznak, és így a valójában a dunai-bulgárokkal kapcsolatos információit a volgai bulgárokkal foglalkozó szövegrész után illesztette művébe.

Amennyiben feltételezzük, hogy a távolságjegyzék Bulgár adata a dunai bulgárookra is vonatkozhat, már csak arra kell választ keresnünk, hogy vajon a Bizánci Birodalom határa és a Bulgár közötti 10 állomásnyi távolság összeegyeztethető-e a Balkán politikai viszonyaira vonatkozó ismereteinkkel.

A szöveg közli, hogy nem a Bizánci Birodalom és Bulgár határa között volt ez a távolság, hanem az út a bizánci határtól indult és tartott a bulgárok országának belseje felé. A két állam határa al-İştahrī idején elég pontosan meghatározható. A 893-ban trónra lépő bulgár uralkodó, Simeon elhúzódo fegyveres konfliktusba keveredett a Bizánci Birodalommal, amelyet a halála után trónralépő fiával, Péterrel 927-ben megkötött béke zárt le. Ez a meg egyezés komolyabb incidensek nélkül több mint harminc évig fennállt (OSTROGORSKY 2003, 226–248). A béke helyreállította a Birodalom és a bulgár állam közötti 897-es és 904-es szerződésben foglalt határokat. A Thesszaloniké szomszédságában lévő területekért a bulgárok néhány a Fekete-tenger partján lévő városról lemondtak. A határ így valahol Develtosz és Szozopolisz környékén húzódott (JENKINS 1966; BRÉHIER 1999, 158; OBOLENSKY 1999, 149–151; OSTROGORSKY 2003, 232–233). Amennyiben az adat valóban a dunai-bulgárokra vonatkozik, úgy innen kell számítani az al-İştahrī által megadott 10 állomásnyi (*marḥala*) távolságot. Ez az út pedig ebben az esetben valószínűleg a bulgár fővárosba, Preszlávba vezethetett. A kérdés most már az, hogy a Bizánci Birodalom határáról Preszlávig az út valóban 10 állomásnyi távolságot tett-e ki. Erre egy használható forrás a 12. században alkotó muszlim szerző, Idrīsi munkája. Ő az akkor ismert világról elkészített egy részletes földleírást, amelyben az egyes települések közötti távolságokat is megadta. Adatai szerint Szozopolisból Preszlávba 11 nap alatt lehetett eljutni.¹⁴ Ez közel azonos al-İştahrī 10 napban megadott adatával. Így tehát – elvi szinten – semmi akadályja nincs annak, hogy az al-İştahrī által említett

¹⁴ „...de là (Sozopolis) à Ankhialos, autant (vingt-cinq milles); ces deux points sont séparés par un golfe dont la largeur est de douze milles et la longueur de vingt. De là à Emona sur la côte, vingt-cinq milles; de là à Varna, dans le voisinage de la mer comme nous l'avons dit, cinquante. De là à Armocasro, vingt-cinq. ... De là (Preslav) à Măcin, ville de caractère urbain, dont les districts sont vastes et les cultures nombreuses, qui est prospère, et où les grains sont à bas prix, quatre jours vers l'est. De là à Armocastro, ville acienne dont les édifices sont hauts, les campagnes fertiles, les dimensions parfaites, le commerce avantageux et qui est située au pied d'une agréable montagne qui domine la mer, deux jours vers le sud.” (JAUBERT–NEF 1999, 445). Tekintve, hogy a szerző többször is megemlíti, hogy 25–30 mérföld egy napi útnak felel meg, adatait is ekként átszámíthatjuk.

Rûm határa és Bulgâr közötti 10 állomásnyi utat a bizánci határtól Preszlávig vezető úttal azonosítsuk.

Amennyiben tehát a forrásrészletünkben szereplő Bulgâr nevet a dunai bulgárookra értjük, úgy – ismét Idrîsî szövegét hívván segítségül – át kell tekintenünk a dunai bulgár fővárosból, Preszlávból Kijevig tartó kereskedelmi utat, illetve a megtett távolságokat. Idrîsî szerint Preszlávból Kijevbe közel 20 nap alatt lehetett eljutni (Idrîsî 446, 454). Ez megegyezik az al-İşṭahrî által megadott „körülbelül” 20 állomásnyi úttal.

A harmadik útvonalszakasz a besenyők és a kárpát-medencei magyarság között helyezkedik el. Azt már Polgár is kimutatta, hogy a besenyőktől a magyarokig (belső-basgirt) tartó 10 napos út a dél-orosz steppén élő besenyők és a kárpát-medencei magyarság közötti távolságra vonatkozik (POLGÁR 2002, 222). A besenyők európai honfoglalására és elhelyezkedésére a legbecsesebb beszámolót VII. (Bíborbanszületett) Konstantín *De administrando imperio* című munkája hagyományozta ránk. Ez a forrás elmondja, hogy a besenyő törzsek hogyan telepedtek meg a dél-orosz steppén: „Tudnivaló, hogy a besenyők négy törzse, azaz Küercsicsur tartomány, Szurukülbej tartomány, Borutolmacs tartomány és Bulacsaban tartomány a Dnyeper folyón túl fekszik a keletibb és északibb részek felé s Úzia, Kazária, Alánia, Cherszón és a többi klíma-vidék felé néz. A többi négy törzs a Dnyeper folyón innen fekszik a nyugatibb és északibb részek felé, azaz Jazikapan tartomány Bulgária közelében van, alsó Jula tartomány Turkia közelében van, Karabaj tartomány Oroszország közelében van, Javdierdim tartomány pedig Oroszország földjének adóköteles területeihez, az ultínokhoz, dervlenínekhez, lenzenínekhez és a többi szlávokhoz van közel.” (DAI 168–169).

A kutatók nagy része ezt a leírást úgy értelmezte, hogy a besenyők európai honfoglalásuk időpontjában telepedtek meg így módon (GYÖRFFY 1990, 103, 107). Diaconu azonban felvetette, hogy a besenyők törzseinek ezen elhelyezkedése nem a 895 utáni helyzetet tükrözi, hanem azt az időszakot, amikor a forrást megszövegezték, tehát a 10. század közepét (DIACONU 1970, 13). Bár korábban maga Györffy is elfogadta azt, hogy az idézett szövegrész a 10. század közepének besenyő szállásterületéről ad hírt, de később megváltoztatva álláspontját, és a passzust a 9–10. század fordulójára vonatkoztatta (GYÖRFFY 1990, 173). Felhívta a figyelmet arra, hogy Diaconu feltételezése, miszerint az Al-Duna vidékén nem besenyők éltek volna a 9. század végén, illetve a 10. század elején, hanem románok, bizonyíthatatlan teória (GYÖRFFY 1990, 195, 17. jegyz., 197). Diaconu azon nézete pedig, miszerint Simeon a magyarok által elhagyott Etelköz Dunához közel eső részeit uralma alá vonta (DIACONU 1970, 13), a források hallgatása illetve ellentmondásossága miatt aligha tartható. A szerző ugyanis csak Zlatarskira hivatkozik, ez utóbbi állítása igazolására, aki szerint a bulgár uralkodó nyilvánvalóan tisztában volt azzal, hogy akár a magyarok, akár a besenyők határosak birodalmával, az állandó veszélyt jelent országára. Ezért a bulgárok megszállták a Dunától északra lévő steppe egy részét. Györffy azonban Diaconu érveit cáfolta. A magyarok dél-orosz steppén lévő szállásterülete a honfoglalás előtt biztosan kiterjedt a Al-Dunáig, a bulgár fennhatóság csak a folyótól délre érvényesülhetett. Arra pedig egyetlen biztos adatunk sincs, hogy a magyarok elűzése után a bulgárok a besenyőkkel szemben meg tudták volna szerezni a Dunától

északra lévő steppe mégoly csekély részét is (GYÖRFFY 1990, 173, 195–198; Hasonlóképpen: ROMASHOV 1999, 27–28.).

VII. (Bíborbanszületett) Konstantin *De administrando imperio* című művében megemlíti, hogy a 10. század közén mekkora távolság volt a besenyők és a magyarok között: „Besenyőország távolsága ... Turkiától négy napi út...” (DAI 168–169).

A császár által megadott a kelet-európai népek közötti távolságadatokból valószínűsíthető, hogy azok a két nép határa közötti útra vonatkoznak (GYÖRFFY 1987, 613; GYÖRFFY 1990, 197). A besenyők és a magyarok közötti 10 állomásnyi út tehát valószínűleg egy nyugati besenyő törzs központjából vezetett a Kárpát-medencébe. A 11. század elején Querfurti Brunó Kijevből indulva jutott el a besenyők (egyik?) fő szállására. A leírás szerint a misszionáriusok két nap alatt érték el a Kijevi Fejedelemség határát, majd további négy nap kellett, hogy eljussanak egy besenyő táborba (GALAMB 2001, 183).¹⁵ Ezt Pritsak a besenyők fő központjával azonosította, amelyet régészeti leletek alapján a Ros folyó vidékére helyett (PRITSÁK 1975, 222–223). A távolságadatot figyelembe véve, az egyik besenyő törzs központi szállásából indulhatott az az út, amelyről al-İştahrī leírása megemlékezett, és tarthatott valahová a magyar szállásterület észak-keleti felére.

A következő pont, ahol megkíséreljük az eddigi véleményektől eltérően interpretálni a szöveget, a belső-basgirt és Bulgār közötti 25 napos távolság kérdése. Tekintve, hogy fentebb már – talán – sikerült igazolni, hogy a bizánci állam határától 10 napra elhelyezkedő Bulgār-nak a dunai bulgár fővárossal, Preszlávval való azonosítása összeegyeztethető a megadott távolságadattal, meg kell vizsgálnunk, hogy a magyar szállásterület mekkora távolságra volt ettől a ponttól. Ezzel kapcsolatban több forrás tanúbizonyságára is támaszkodhatunk. A 10. század első felében alkotó al-Ma'sūdī például megemlíti, hogy a dunai bulgárok (burgān) államának hosszúsága 20, szélessége 30 napi távolságot tesz ki (KMOSKÓ 2000, 226). Ez tehát megerősítheti azt, hogy a dunai bulgár fővárosból a magyarokig vezető útvonal esetében reális egy 25 napi út feltételezése. Ismét Idrīsī szövegét kell segítségül hívunk, aki leírja a Belgrádból Preszlávig tartó útvonalat is. Nagyon szerencsés, hogy mindkét forrás ugyanúgy egy a magyaroktól induló útról emlékezik meg, mivel Idrīsī leírásából nagyban valószínűsíthető, hogy az út egy szakasza vízi útra vonatkozik. Idrīsī szerint Belgrádból Preszlávba 13 nap alatt lehetett eljutni (JAUBERT–NEF 1999, 440, 445–446).¹⁶ Ebben az esetben a 25 napos út további 12 napja már a magyarok kárpát-medencei területein haladt volna tovább. A Dunán a kárpát-medencei magyar szállásterület déli határá-

¹⁵ Amennyiben a *XIV. századi krónikakompozíció* valós eseményeket örökített ránk, amikor arról beszél, hogy Vazul herceg két fia, András és Levente az 1030-as évek környékén a kunokhoz (értsd besenyők) mentek (BELLUS 1986, 106; a kérdésre lásd GYÖRFFY 1990, 112), úgy valószínű, hogy a besenyők azon csoportját illetve csoportjait keresték fel, amelyeket a nyugati misszionárius.

¹⁶ Ez jól összevezethető egy a latin forrás leírása, amelynek a 11. (12.?) századra vonatkozó adatai alapján Belgrádból 7 nap alatt lehetett eljutni Nisbe, innen 8 nap alatt Philipopolis városáig, innen 5 nap Adrianopolis városába, ahonnan újabb 5 nap alatt lehetett eljutni Konstantinápolyig (ÁKÍF 161–162).

hoz vezető útvonalról emlékezik meg VII. (Bíborbanszületett) Konstantín is, amikor minden bizonnyal egy bizánci követjelentésre alapozva felsorolja a Vaskaputól a magyarok kárpát-medencei szállásterületére vezető út egyes állomásait (MORAVCSIK 1988, 48). A leírás folytatásaként a tudós császár megemlékezik azokról a folyókról, amelyek a magyar szállásterületen folytak keresztül. Ezt a leírást több kutató is egy a belgrádi duna-szakasról északi irányban a Felső-Tisza-vidékre vezető utazás leírásából való átvételnek tekintti (TÓTH 1996a, 59; KESZI 2001). Általános – habár nem kizárólagos – vélekedés, hogy ez egy a 10. század első felében a magyaroknál járt bizánci követnek, Gabriel klerikosnak az útbeszámolóján alapult (TÓTH 1996a, 60–62; GYÖRFFY 1987, 606; SENG 1983, 312–313).

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy az al-İşṭahrī-nál és Ibn Hauqal-nál fennmaradt távolságjegyzék általunk idézett része vagy nagymértékben romlott, vagy a dél-orosz steppe nyugati peremvidékére vonatkozó adatokat tartalmaz. Úgy vélem van lehetőség arra, hogy a leírást a Bizánci Birodalom határa–dunai bulgárok, dunai bulgárok–Kijev, besenyők–kárpát-medencei magyarság, kárpát-medencei-magyarság–dunai bulgárok útvonalrendszerre vonatkoztassuk. Ennek egyik állomása lehetett a 10. századi magyarság egyik hatalmi központja, amely a besenyőktől 10, a dunai bulgároktól pedig 25 napi (~állomásnyi) távolságra helyezkedhetett el.

IRODALOM

- ÁKÍF = *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szerk.: Kristó Gy. [Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.] Szeged 1999.
- BELLUS 1986 = *Képes Krónika*. Ford.: Bellus I. Budapest 1986.
- BRÉHIER 1999 = Bréhier, L.: *Bizánc tündöklése és hanyatlása*. Budapest 1999.
- CROSS–SHERBOWITZ–WETZOR 1953 = *The Russian Primary Chronicle. Laurentian Text*. Transl. and ed.: S. H. Cross–O. P. Sherbowitz-Wetzor. Cambridge 1953.
- CZEGLEDY 1943 = Czegléd K.: *Magna Hungaria. Századok* 77 (1943), 277–306.
- DAI = Bíborbanszületett Konstantín: *A birodalom kormányzása*. Szövegkiadás és ford.: Moravcsik Gy. Budapest 1950.
- DIACONU 1970 = Diaconu, P.: *Les pechenègues au Bas-Danube*. Bucarest 1970.
- EI = *The Encyclopedia of Islam. New Edition. I–*. Leiden–London 1960–.
- ERDÉLYI 1982 = Erdélyi I.: *Az avarság és Kelet a régészeti források tükrében*. Budapest 1982.
- FODOR 1981 = Fodor I.: A magyarság baltikumi és skandináviai kapcsolatai a IX–XI. században (a régészeti leletek alapján). *Szolnok megyei Múzeumi Évkönyv* 1981, 85–89.
- GALAMB 2001 = Galamb Gy.: Megjegyzések Querfurti Brúnó besenyők közötti térítési kísérletéhez. In: *A Kárpát-medence és a steppe*. Szerk.: Márton A. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 14.] Budapest 2001, 179–185.
- GOMBOCZ 1923–1927 = Gombocz Z.: A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány. *Nyelvtudományi Közlemények* 46 (1923–1927), 1–33, 168–193.
- GYÖRFFY 1970 = Györffy Gy.: A honfoglaló magyarok települési rendjéről. *Archeológiai Értesítő* 97 (1970), 191–242.
- GYÖRFFY 1971 = Györffy Gy.: A besenyők európai honfoglalásának kérdéséhez. *Történelmi Szemle* 14 (1971), 281–288.

- GYÖRFFY 1975 = Györffy Gy.: Budapest története az Árpád-korban. In: *Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig*. Szerk.: Gerevics L. [Budapest története 1.] Budapest 1975.
- GYÖRFFY 1977 = Györffy Gy.: Honfoglalás, megtelepedés és kalandozások. In: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Szerk.: Bartha A. – Czeglédy K. – Róna-Tas A. Budapest 1977, 123–156.
- GYÖRFFY 1986 = *Julianus barát és Napkelet fölfedezése*. Szerk.: Györffy Gy. Budapest 1986.
- GYÖRFFY 1987 = Györffy Gy.: Honfoglalás és megtelepedés. In: *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Főszerk.: Székely Gy. Budapest 1987², 577–650.
- GYÖRFFY 1990 = Györffy Gy.: *A magyarság keleti elemei*. Budapest 1990.
- GYÖRFFY 1994 = Györffy Gy.: Vezéri szálláshelyek emlékei. In: *Honfoglalás és régészet*. Szerk.: Kovács L. [A honfoglalásról sok szemmel 1.] Budapest 1994, 129–138.
- HKÍF = *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szerk.: Kristó Gy. [Szegedi Középkor-történeti Könyvtár 7.] Szeged 1995.
- HÓMAN 1923 = Hóman B.: *A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése*. [A magyar nyelvtudomány kézikönyve. I. 7.] Budapest 1923.
- HVOLSON 1869 = Hvolson, D. A.: *Izvestija o hozarah, burtasah, bolgarah, mad'jarah, slavjanah i russah, Abu-Ali Ahmeda ben Omar ibn-Dasta*. Sankt-Peterburg 1869.
- IDRİŞİT = al-Idrīṣī: *Opus geographicum*. Ed.: E. Cerulli – F. Gabrielli – G. Levi Della Vida – L. Petech – G. Tucci. Neapoli–Romae 1970–1978.
- JAUBERT–NEF 1999 = Idrīṣī: *La première géographie de l'occident*. Présentation, notes, index, chronologie et bibliographie par H. Bresc – A. Nef. Traduction du chevalier P. A. JAUBERT, revue par A. NEF. Paris 1999.
- JENKINS 1966 = Jenkins, R. J. H.: The Peace with Bulgaria (927) celebrated by Theodore Daphnopoulos. In: *Polychronion, Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag*. Heidelberg 1966, 287–303.
- KAZANSKI–NERCESSIAN–ZUCKERMAN 2000 = *Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient*. Édité par M. Kazanski – A. Nercessian – C. Zuckerman. Paris 2000.
- KESZI 2001 = Keszi T.: Hozzájárulás a korai magyar fejedelmi központ kérdéséhez. *Századok* 135 (2001), 489–492.
- KMOSKÓ 1997 = Kmoskó M.: *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom. I/1*. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 10.] Budapest 1997.
- KMOSKÓ 2000 = Kmoskó M.: *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom. I/2*. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 13.] Budapest 2000.
- KRAMERS 1938 = *Kitāb ūrat al-arḍ*. Publ. J. H. Kramers. Leyde 1938.
- KRAMERS–WIET 1964 = Ibn Hauqal: *Configuration de la terre (Kitāb surat al-ard)*. I–II. Introduction et traduction, avec index par J. H. Kramers et G. Wiet. Paris 1964.
- KRISTÓ 1980 = Kristó Gy.: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest 1980.
- KRISTÓ 1996 = Kristó Gy.: A honfoglalók megtelepedése a Kárpát-medencében. In: *Honfoglaló őseink*. Szerk.: Veszprémy L. Budapest 1996, 207–222.
- KRISTÓ–MAKK 2001 = Kristó Gy. – Makk F.: *A kilencedik és a tizedik század története*. Budapest 2001.
- LÁSZLÓ 1944 = László Gy.: *A honfoglaló magyar nép élete*. Budapest 1944. [Reprint 1988.]

- LEWICKI 1978 = Lewicki, T.: Les noms des hongrois et de la Hongrie chez les médiévaux géographes arabes et persans. *Folia Orientalia* 19 (1978), 35–55.
- LIGETI 1964 = Ligeti L.: A magyar nép mongol kori nevei (magyar, baskír, király). *Magyar Nyelv* 60 (1964), 385–404.
- MACARTNEY 1930 = Macartney, C. A.: *The Magyars in the Ninth Century*. Cambridge 1930.
- MAKK 1995 = Makk F.: Csaba és Alpár. In: *Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére*. Szerk.: Koszta L. Szeged 1995, 351–365.
- MAKK 2003 = Makk F.: Turkia egész szállásterülete. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 117 (2003), 3–15.
- MESTERHÁZY 1993 = Mesterházy K.: Régészeti adatok Magyarország 10–11. századi kereskedelméhez. *Századok* 127 (1993), 450–468.
- MESTERHÁZY 1995 = Mesterházy K.: A magyar fejedelem és kísérete a 10. században. *Századok* 129 (1995), 1033–1052.
- MINORSKY 1937 = *Hudūd al-'Ālam. 'The Regions of the World'. A Persian geography 372 A. H.–982. A. D.* Transl. and explained: V. Minorsky. Oxford 1937.
- MORAVCSIK 1988 = Moravcsik Gy.: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest 1988.
- OBOLENSKY 1999 = Obolensky, D.: *A Bizánci Nemzetközösség*. Budapest 1999. [Varia Byzantina 3.]
- OSTROGORSKY 2003 = Ostrogorsky, G.: *A bizánci állam története*. Budapest 2003.
- POLGÁR 2000a = Polgár Sz.: Kereskedelem a Fekete-tenger északi partvidékén a 9–10. században. *Heves Megyei Régészeti Közlemények* 2 (2000), 193–206.
- POLGÁR 2000b = Polgár Sz.: Városfejlődés a kora középkori Kelet-Európában. A Volga melletti kazár főváros létrejöttének kérdése. In: *Hadak útján*. Szerk.: Bende L. – Lőrinczy G. – Szalontai Cs. Szeged 2000, 341–351.
- POLGÁR 2001 = Polgár Sz.: Útvonalak a Volga-vidék és a Kárpát-medence között a 10. században. In: *Orientalista Nap 2000*. Szerk.: Birtalan Á. – Yamaji M. Budapest 2001, 159–173.
- POLGÁR 2002 = Polgár Sz.: A Volga-vidékről a Kárpát-medencéig vezető utak említése egy muszlim forrásban és a magyar fejedelmi székhely a 10. század első évtizedeiben. In: *Központok és falvak a honfoglalás és Árpád-kori Magyarországon*. Szerk.: Kisné Cseh J. [Tatabányai Múzeum – Tudományos Füzetek 6.] Tatabánya 2002, 217–232.
- PRITSACK 1975 = Pritsak, O.: The Pečenegs: a Case of Social and Economic Transformation. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 1 (1975), 211–235.
- PÜSPÖKI NAGY 1989 = Püspöki Nagy P.: *Piacok és vásárok kezdetei Magyarországon 1000–1301. I.* Bratislava 1989.
- REGINO = Reginonis abbas prumiensis Chronicon cum continuatione treverensi. Recognovit F. Kurze. In: *Scriptores rerum germanicarum*. Hannoverae 1890. 537–629.
- RÉVÉSZ 1994 = Révész L.: Vezéri sírok a Felső-Tisza vidékén. In: *Honfoglalás és régészet*. Szerk.: Kovács L. [A honfoglalásról sok szemmel I.] Budapest 1994, 139–150.
- RÉVÉSZ 1996 = Révész L.: *A karosi honfoglalás kori temetők*. Miskolc 1996.
- ROMASHOV 1999 = Romashov, S. A.: The Pechenegs in Europe in the 9–10th Centuries. *Rocznik Orientalistyczny* 52 (1999), 21–35.
- RYBAKOV 1969 = Rybakov, B. A.: Put' iz Bulgara v Kiev. In: *Drevnosti Vostochnoj Evropy*. Otv. Red.: L. A. Jevtjuhova. [MIA 169.] Moskva 1969, 189–195.

- SENGA 1983 = Senga T.: Morávia bukása és a honfoglaló magyarok. *Századok* 117 (1983), 307–345.
- THURY 1897 = Thury J.: A magyaroknak „szavarti-aszfali” neve. *Századok* 31 (1897), 317–327, 391–403.
- TÓTH 1996a = Tóth S. L.: A konstantinosi „Turkia” értelmezéséhez. *Magyar Nyelv* 92 (1996), 54–63.
- TÓTH 1996b = Tóth S. L.: A honfoglaló magyar törzsek szállásterületei. In: *Honfoglaló magyarság, Árpád-kori magyarság*. Szerk.: Pálfi Gy. – Farkas L. Gy. – Molnár E. Szeged 1996, 17–22.
- TÓTH 1996c = Tóth S. L.: A honfoglalás. In: *Árpád előtt és után*. Szerk.: Kristó Gy. – Makk F. Szeged 1996, 43–54.
- TÓTH 1998 = Tóth S. L.: *Levediától a Kárpát-medencéig*. [Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 14.] Szeged 1998.
- VERNADSKY 1959 = Vernadsky, G.: *The Origins of Russia*. Oxford 1959.
- ZIMONYI 1998 = Zimonyi I.: A besenyők nyugatra vándorlásának okai. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae* 106 (1998), 129–144.
- ZIMONYI 2000 = Zimonyi I.: The Towns of the Volga Bulgars in the Sources (10–13th centuries). In: *Srednevekovaja Kazan’ – Vozniknovenie i razvitie*. Red.: R. F. Š. Huzin. Kazan’ 2000, 134–140.